

РЕЦЕНЗІЇ

Костянтин Курилишин

Українська легальна преса
періоду німецької окупації
(1939–1944 рр.)

Том 1

ЖАННА КОВБА

ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ
ГОЛОКОСТУ НА УКРАЇНСЬКИХ
ТЕРЕНАХ

Курилишин К. Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944). Історико-бібліографічне дослідження. У 2-х томах. – Л.: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка, 2007. Т. 1: А-М – 639 с.; Т. 2: Н-Я – 578 с. ISBN 978-966-02-4884-5; ISBN 978-966-02-4285-2 (т. 1); ISBN 978-966-02-4285-2 (т. 2).

Друковані видання як історичне джерело вивчення Другої світової війни на території України досі перебувають у невизначеному стані. Сумно, але країна й досі не має національної бібліографії друків, зокрема, каталогу української преси. Звісно, на те були об'єктивні причини. Так, преса часів німецької окупації почала досліджуватися (на протипагу лайлливим згадкам у працях радянських істориків) лише після проголошення незалежності України.

Варто відзначити певні досягнення. Плідно працює Науково-дослідний центр періодики Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України. 1992 р. працівники бібліотеки Є. Наконечний та С. Семенова підготували список українських періодичних видань у бібліотечних фондах за 1917–1945 рр. На жаль, ця бібліографія залишилась у рукописі. Про українську пресу під німецькою

окупацією у Райхскомісаріаті Україна й у зоні військової адміністрації йдеться у збірці «На зов Києва»¹. 2005 р. у Києві вийшла друком книжка Б. Чернякова «Окупаційна і легальна періодична преса в Україні, 1941–1944: Джере-ла дослідження. Бібліографія». Б. Черняков подав 434 видання (293 з них – україномовні), зазначивши роки видання, прізвище редактора, а також місце зберігання. На жаль, автор, очевидно, не опрацював видання *de visu*. Звідси прикрі помилки: «Газета Львівська» (правильно – польськомовна «Gazeta Lwowska»), «Голос України» (правильно – «Український голос»), «Голос Самбірщини» (правильно – «Голос Прикарпаття»).

Двотомне видання К. Курилишина «Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944)» – результат опрацювання періодичних видань *de visu*. Список 365 назв легальної україномовної періодики охоплює видання, які виходили в Райхскомісаріаті Україна, Генерал-губернаторстві (зокрема, у дистрикті Галичина), зоні військової адміністрації, Трансністрії – складовій частині румунської зони окупації, Закарпатті, окупованому Угорщиною. До першого тому увійшли історико-бібліографічні описи періодичних видань з назвами на літери А–М, до другого – з назвами на літери Н–Я.

Вперше подано не лише вихідні дані, а й історично-книгознавчу характеристику кожного видання, зазначено місце збереження, наявність чисел. Особливо цінною для молодих дослідників є бібліографія до кожного видання: автор, назва статті чи книжки, у яких наводяться матеріали описуваного видання, повні вихідні дані, за наявності – згадка про архівне джерело.

Наприклад:

Азовський вісник. – Виходить два рази на тиждень: в середу – на українській мові, в неділю – російською мовою. Р. 2. [№ ?]. 1943.

За гол. ред. В. Обухів. – **Генічеськ, 1943:** *Кер. вид-ва* І. Ремез. *Адр. вид-ва та ред:* Генічеськ, Вокзальна, 5.

Вийшло: 1943. – Р. 2 №. [2], 20 (90) – 26/27 (96/97), 28 (98) – 43 (113), [?]; Ф. 43,3х30 см; *Обс.* 2 с.; *Ц.* номера 50 коп.

Наявність у фондi: ЛНБ²: 1943 – Р. 2 № 20 (90), НДБ ЦДАУ³: 1943 – Р. 2 №. 26/27 (96/97), 29 (99), 35 (105), 37 (107) р.

Примітки: 1942 р. і на початку 1943 р. газета виходила тільки російською мовою «Азовский вестник». Опис зроблено на основі фондів ЛНБ.

Далі подано характеристику публікацій за темами. Німецьке тлумачен-

¹ *Мальчевський І.* Українська преса піднімецькою окупацією // На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні: 36 статей, спогадів і документів. – К.: Дніпро, 1993. – С. 323–329.

² ЛНБ – Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка.

³ НДБ ЦДАУ – Науково-довідкова бібліотека центральних державних архівів України, м. Київ, нині – Державна наукова архівна бібліотека.

ня фронтових подій у рубриках «Із звідомлень Верховного командування німецької армії», «Короткі повідомлення». Повідомлення й оголошення, надруковані у віснику, інформували про заборону жителям міста в суботу і неділю відвідувати кінотеатр, який в ці дні обслуговував лише німців, норми здавання молока, обов'язкову перереєстрацію населення міста до 12 червня 1943 р. Публікації за 10 березня присвячено Шевченківській тематиці.

Бібліографія: Грабовський Б. Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940–1945 р.): Бібліограф. довід. – К., 2002. – С. 17; *Чайковський І.* Українські періодичні видання у Другій світовій війні, 1939–1945 / Ред. і доп. М. Кравчука. – Філадельфія: Київ, 1976. – С. 3.

Архівні джерела: ЛНБ. – Г-564, НДБ ЦДАУ – 3 сг. (*Курилишин К.*, т. 1, с. 57–58).

Такий порядок опису до кожного видання, різниця у тривалості виходу, а отже, у характеристиці публікацій, кількості бібліографічних позицій, які свідчать про ступінь запровадження даного видання до наукового обігу. Наприклад, позиція «Волинь», с. 163–176; бібліографія, с. 176–177; «Львівські вісти», с. 514–552, бібліографія, с. 552–554.

Історико-бібліографічне дослідження К. Курилишина демонструє оригінальний підхід до запровадження до наукового обігу великої кількості практично нового матеріалу.

Усі видання групуються за трьома критеріями: мовним, територіальним, хронологічним. Часописи описано на основі єдиного комплексного підходу за «Схемою повного бібліографічного опису періодичного видання», розробленою і успішно апробованою у Науково-дослідному центрі періодики Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України⁴. Оскільки ця схема важлива для дослідників – істориків взагалі, істориків Голокосту зокрема, розглянемо її позиції детальніше. Це сім умовних (але обов'язкових) елементів.

- I. Заголовок опису та відомості про видання: 1. Назва та її зміни із зазначенням року, числа (номера), коли сталася зміна; 2. Підзаголовок та його зміна із зазначенням року, числа (номера); 3. Періодичність видання; 4. Дата виходу першого числа (номера) видання;
- II. Відомості про авторство, вихідні дані: 5. Редактори; 6. Місце видання; 7. Роки видання; 8. Видавництво; видавці; 9. Назва друкарні та її адреса; 10. Адреси редакції, адміністрації, експедиції.
- III. Кількісні відомості про видання: 11. Обсяг: кількість випусків, річників, чисел (номерів), які вийшли в цілому чи за роками; 12. Формат видання

⁴ *Романюк М.М., Галушко М.В.* Схема повного бібліографічного опису періодичного видання // Збірник праць науково-дослідного центру періодики / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника НДЦ періодики; Ред. кол., М.М. Романюк (відп. ред. та ін.). – Львів, 1994. – № 1. – С. 271–290.

у см. та його зміни із зазначенням року, номера, коли сталася зміна; 13. Наклад; 14. Передплатна ціна; 15. Кількість номерів, які є у фондах бібліотек, архівах у цілому та за роками.

- IV. Примітки: відомості про суттєві зміни, назви, додатки до видання, спеціальні випуски, особливості друку та інша інформація, яка доповнювала б основні елементи опису.
- V. Розширена анотація.
- VI. Література про видання.
- VII. Архівні джерела. Перелік назв бібліотек, музеїв, архівів із зазначенням цифри чи номера, під яким видання зберігається у фондах.

У першому томі К. Курилишин подає розлогу статтю-довідку «Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944). Специфіка розвитку і функціонування», де розглядає історіографію теми, джерельну базу дослідження, тогочасні взаємини між окупантами та місцевим населенням у контексті видання і поширення легальних періодичних видань як інструменту організаційного, пропагандистського, соціально-психологічного впливів. Окрім універсальних за читацьким призначенням часописів, які безуспішно намагалися започаткувати або контролювати представники ОУН, К. Курилишин виділяє окремі тематичні блоки.

Для прикладу:

1. Офіційні (містять законодавчу, нормативно-розпоряджувальну документацію): «Бережанський урядовий денник» (Бережани), «Відомості Київської міської управи» (Київ), «Вісник розпоряджень для Генеральної губернії» (Краків), «Інформаційна служба для Краєвого управління в Генеральній окрузі Поділля і Волині» (Рівне) тощо.
2. Економічні: «Бюлетень Вукоспілки» (Київ), «Господарсько-кооперативний часопис» (Львів), «Сільський господар» (Львів), «Українська земля» (Макиївка), «Український ремісник» (Краків).
3. Літературно-мистецькі, наукові;
4. Релігійні;
5. Педагогічні, спортивні, медичні, сатирико-гумористичні.

За читацьким призначенням К. Курилишин розподіляє дитячі і молодіжні, жіночі і студентські видання.

Окремою позицією подає автор спеціальні «Політичні повідомлення відділу пропаганди України», що виходили тричі на тиждень. Матеріали відділу були обов'язковими до передруку у місцевій пресі, особливо у Райхскомісаріаті.

К. Курилишин визначив свою позицію щодо української легальної періодики 1939–1944 рр.: «Використовуючи як джерело легальну періодику, що виходила під німецькою окупацією, треба чітко усвідомлювати, чим для керівників Райху була Україна, і яку роль виконували українці, що легально працювали на окупованих

територіях. Стосовно позиції нацистських лідерів, то існувало два підходи до вирішення українського питання – поміркований А. Розенберга та агресивний – Г. Герінга і М. Бормана, втілюваний у райсхкомісаріаті Е. Кохом».

Автор подає і третій підхід окупантів на прикладі аналітичного огляду Є.Ю. Пеленським документів Нюрнберзького процесу⁵. Це довідка нацистського функціонера Бройтігама від 25 жовтня 1942 р.: «Наша політика – використати Україну, як противагу могутній Росії, Польщі і Балканам, і як поміст до Кавказу, – пише Бройтігам, – зазнала повної поразки. Сорок мільйонів українців, що вітали нас радісно, як визволителів, сьогодні ставляться до нас, як байдужі глядачі, вже починають переходити до ворожого табору».

Варто додати, що у нацистських колах існувала ще одна позиція, якої не враховує К. Курилишин, – повна зневага до унтерменшів-слов'ян, які здатні розуміти лише жорсткість і силу, а їхній низький інтелект не потребує таких дорогих засобів впливу, як газети.

Казимеж Мочарський – вояк Армії Крайової, діяч антигітлерівського підпілля, якого 1946 р. у комуністичній Польщі засудили до десяти років позбавлення волі, дев'ять місяців просидів у одній камері з вірним нацистом, генералом СС, командувачем СС і поліції Юргеном Штроопом. Тим самим, який починав знищувати Львівське гетто і керував ліквідацією Варшавського. К. Мочарський залишив вражаючі спогади про спілкування зі Штроопом, які нещодавно вийшли друком в українському перекладі⁶. Нацистський генерал, як і багато йому подібних, мав сентименти до українських земель: природа, гумус, багатіший край. Але українці, рівень їхньої народжуваності могли б заважати після виграної війни. «На початковій фазі господарського освоєння України ця людність була б нам потрібна, особливо у зв'язку з інтенсифікацією сільського господарства і переробної промисловості. Але потім, в міру механізації рільництва і промисловості, – просторікував Штрооп, – ми напевне мали б забагато українців». У подальших планах нациста знайшлося місце і друкованим виданням. Штрооп брав до уваги дві речі. На його переконання, поляки, росіяни, українці, скандинави – це поглиначі спиртових напоїв. Друковані видання – інструмент самоосвіти окупованого населення України, тому їхню кількість необхідно обмежити до нечисленних газет, пісенників, молитовників, розважальної літератури. Але для Штроопа й цього виявилось забагато: «Треба було б створити спеціальні монопольні крамниці, де о будь-якій порі і за низькою ціною продавали б міцні алкогольні напої, але лише в обмін на принесену книжкову й газетну макулатуру».

Макулатурність, маргіналізованість легальної преси не можна не брати до уваги, досліджуючи вимушену співпрацю з окупантами, добровільне при-

⁵ Пеленський С.Ю. Третій Райх і Україна // Визвольний шлях. – Лондон, 1969. – Кн. 1. – С. 43.

⁶ Мочарський К. Бесіди з катом. – Чернівці: Книги XXI, 2009. – 328 с.

служництво, появу інтересу до нової, нерадянської преси й усвідомлення спільних комуністичних і нацистських пропагандистських засобів, зокрема, «ворогів» (вороги-євреї, вороги-капіталісти), брехливості, а для журналістів, видавців – потребу пристосуватися, «викрутитися до цензури».

Ставлення окупаційної влади до преси завойованих тубільців ілюструють зміни назв часописів (вилучалися будь-які з прикметником «український», назвами «Тризуб»), «Українські щоденні вісті» було перейменовано на «Львівські вісті», «Українське слово» на «Станіславівське слово». 1942 р. у Галичині та Райхскомісаріаті масово припинявся вихід провінційних видань. А чого варте збільшення кількості антисемітських публікацій у 1943–1944 рр., коли євреїв практично винищили, а Німеччина з союзниками фактично програла війну.

Прізвища авторів публікацій, редакторів часописів, які подає К. Курилишин, характеризуючи окремі видання, дозволяють дослідникові аналізувати ситуацію, поведінку, мислення української еліти, яка опинилася між молотом радянського і ковадлом нацистського тоталітарних режимів.

Матеріали антисемітської тематики, які у різних іпостасях були невід'ємною частиною окупаційної преси, К. Курилишин виділяє у загальній тематичній характеристиці публікацій, які репрезентують життя під німецькою окупацією.

Зокрема, ставлення окупаційної влади до населення, яке в наказах поділялося на три групи: німецьке, ненімецьке і євреї, структура і робота органів влади; полонені; примусовий (хоч декларувався добровільний) вивіз на працю до Німеччини; характеристика роботи промисловості і сільського господарства; допомогіві акції; негативна оцінка радянської системи; злочини НКВД; антиєврейська політика; освітянське і культурно-мистецьке життя.

Характеризуючи видання, його позицію, автор виділяє наявні «матеріали антисемітської тематики». Наприклад, у газеті «Воля Покуття» друкувалися розпорядження влади щодо євреїв: про заборону користуватися залізницею і обов'язковість пов'язки (1941, ч. 8), заборону змінювати самовільно місце проживання (1941, ч. 19/20; 1942, ч. 3), спеціальну дільницю у Львові (1941, ч. 28); заборону купувати і продавати на базарах (1941, ч. 30), умови праці євреїв (1942, ч. 6), ізолювання євреїв від решти населення (1942, ч. 17). Цій темі також присвячено публікації М. Лушпинського «Жиди і наша нація (жиди у творах М. Черемшини)» (1941, ч. 27–28), «Жидівська деструкція» (1941, ч. 29), «Жиди в житті галицького містечка» (1941, ч. 4) (Т. 1, с. 84–85).

Ускладнює роботу дослідника відсутність у К. Курилишина чіткої хронологічної і тематичної градації матеріалів про євреїв. Поняття

«антисемітські публікації», «антиєврейська тематика» не розкривають сутності, змісту, різновидів, наявності чи відсутності (це також дуже важливо!) інформації про переслідування і знищення.

Так, характеризуючи часопис «Золочівські вісті» за жовтень 1942 – березень 1943 р., К. Курилишин виділяє групу антиєврейських публікацій, абсолютно не пов'язаних з краєм, не зазначає, що це типові пропагандистські тексти нацистського Бюро пропаганди, хоч і вказує, що «німецькі ідеологи називали єврейський народ творцем капіталізму і комунізму, а також перекладали на нього провину за розв'язання війни». «Жидівські мости між Вашингтоном і Москвою» (1943, ч. 23), «Жид снує свої плани» (1943, ч. 24) (Т. 1, с. 362–363). Аналогічно такі публікації про «жидів – винуватців війни» К. Курилишин подає при описі багатьох видань.

Натомість автор у жоден спосіб не коментує факти, що в легальній українській пресі практично відсутні матеріали про геноцид євреїв: масові розстріли, погроми, табори примусової праці, депортації з гетто і знищення гетто.

Можливо, такі коментарі, як і аналіз кількості і тематичних різновидів відомостей про Голокост – справа дослідників? У цьому є сенс. К. Курилишин зробив велику справу. Історики Другої світової війни отримали прекрасне довідкове видання.

Вже попередній пілотний аналіз тематики публікацій про єврейство, поданий К. Курилишином, дозволяє вважати, що до 40% матеріалів про євреїв 1939–1944 рр. стосуються «світового жидівства», «жидокомуни» взагалі. Сюди ж можна віднести передруки з видань Райху – промови Гітлера, Гебельса, коментарі до них.

20–22% – інформаційні повідомлення місцевої влади: розпорядження про правила переміщення всього населення і євреїв, обов'язкове ношення євреями відзнак, створення єврейських кварталів (гетто), видачу харчових карток, норми продуктів на картки, обов'язкову реєстрацію як «арійського», так і «неарійського» населення, правила торгівлі (обмеження доступу євреїв на ринки), виділення спеціальних трамваїв, крамниць для євреїв (1941 р.); більшість розпоряджень супроводжувалась обов'язковою інформацією про наслідки за невиконання тих чи інших приписів: переважно смертна кара, рідше – грошовий штраф, ув'язнення.

За липень–грудень 1941 р. до 10% матеріалів – це публікації, в яких євреїв прямо звинувачували у протидії новому порядку, підтримці комуністів, ускладненні життя українцям, полякам до 1939 р. Лише 1–2% – це матеріали, які містять прямі описи, факти щодо місцевої ситуації, персоналії, підприємств, зайнятості в передвоєнні роки, в період 1939–1941 рр. і за часів нацистського урядування.

Майже відсутні публікації про виселення і вивезення євреїв з міст і містечок, їхнє майно, про місцевих євреїв-комуністів, натомість є відносно численні розпорядження, аналітичні статті про «злочинні» дії місцевого населення: «торгівлю з жидами», невиконання приписів щодо контактів з євреями.

Саме за таку можливість оперативно отримати репрезентативну інформацію при користуванні історико-бібліографічним довідником з іменним, хронологічним, алфавітним покажчиком місць видань часописів у різних окупаційних зонах дослідники, без сумніву, будуть вдячні авторові. Сподіваємось на таке саме історико-бібліографічне дослідження усіх періодичних видань періоду окупації (українських, польських, російських, румунських, татарських, угорських тощо).